

Արդ ինչ զարմանք որ սեզ Աբելլն ու Հերակլ
Եւ Թեոսեոս եղան Սիրոյ գերիներ,

Երբ Քրիստոսի Համար կապո՞ղն անգամ սուր՝
Եւ պըրկուի երբեմն անոր կապերով :
Թարգմ. Հ. ԱՐՍԷՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ

Հայ ցախարարութիւնները

(Շար.)

ԱՏՐԱՏՈՒՆԻՔ . — Ոստան՝ Դարիւնք
(Պայազիտ), յետոյ Բազարան, յետոյ
Նրազգաւորս, յետոյ Անի, Երկիր՝
Սպեր, յետոյ Կոզ, յետոյ Արշարունիք, Շիրակ :
Այս նախարարութիւնը ամենէն նշանաւոր-
ներէն էր թէ՛ իր սեպական բարձր պաշտօնով
իբր թագակապ « Արշակունի » հարստութեան
թագաւորներուն, թէ՛ իբր հիմնադիր Հայաս-
տան ու մերձակայ երկու երկիրներ (Վրաստան,
Աղուանք) թագաւորող հարստութեանց, եւ թէ
սո հասարակ իր մէջէն ընծայած աւազ անձնա-
ւորութիւններով՝ իբր մեծ դերակատար մեր
ազգի մէջ, ինչպէս նաեւ Պարսիկ արքունիքի
մօտ :

Բիւզանդի բառերով, Բաքրատունիները
« Թագաւորքն » թագակապն լեալ էին 'ի բնմէ
ազգին թագաւորութեան արշակունւոյ » (Թա-
գաւոր հոս հոմանիշ է թագակապի, թագ բե-
րող խմստով, աւոր=աւոր, պարսկերէն ա-
ւուրտէն բալէն), եւ այդ թագակապ մակդիրին
հետ միասին կը կրէին նաեւ Ասպետ մակդիրը :
որ այս նախարարութեան նահապետին միայն
յատուկ է, այնպէս որ շատ անգամ լոկ « Աս-
պետ » ըսելով կը շատանան մեր պատմիչները
նշանակելու համար Բաքրատունիներու նահա-
պետը :

Պատճառ չկայ հաւատք ընծայելու Խորե-
նացիի աւանդածին թէ Բաքրատունիները սպա-
րապետութեան պաշտօնն ալ ունեցած ըլլան,
իբր թէ Արտաշէս Բ., Խորով Պ. անոնց նահա-

պետին հաւատարմով « զամենայն զօրս Հայոց » .
վան զի Բիւզանդի բազորոյ, ամենայատակ
վկայութիւնն ունից, պարագայական խառն
մանրամասնութիւններով թէ « 'ի բուն 'ի նախ-
նեացն կարգաց » « 'ի վերայ իշխանութեանն
բովանդակ 'ի վերայ ամենայն զօրաց զօրավա-
րութեանն բազմութեանն Հայոց մեծաց » պաշ-
տօնը կը պատկանէր Մամիկոնեան ցեղին « Բա-
րխանուն » իրաքաջ 'ի մեծի նահապետութեան
պատերազմի » : Մամիկոնեան տոհմը կը կոչուի
« ազգ սպարապետութեան Հայոց » :

Բիւզանդ Մամիկոնեան տոհմը կը կոչէ
« ազգ սպարապետութեան Հայոց » : Եւ այս
պաշտօնը այնքան անվիճելի, հոստատ իրա-
ւունքը նկատուած էր իրենց, որ երբ Խորով
Բ. ի օրով Մամիկոնեան վաչէ մեծ զօրավարը
ինկաւ Պարսից հետ սաստիկ պատերազմի մը
մէջ, Վաչէի որդին՝ փոքր մանուկն Արտաւազդ
« 'ի հայրենի բարձ գահուն մատուցանէին . . .
առաջի թագաւորին զօրոս պատին (պատիւ=
պատկ, որմէ Նիդիէի մէջ « պատուաւոր »ը=
պատուաւոր) 'ի զլուխն զնէին, եւ զսպարապե-
տութեանն նորուն տեղի » : Եւ որովհետեւ մա-
նուկ մը արդեամբ սպարապետութեան գործ
չկրնար տեսնել, իբր խնամակալ եւ առժամայ
զօրավար կարգուեցան Արշաւիր Կամարականն
ու Սիւնեաց Անդոկ իշխանը, եւ այս երկուքը
մանաւանդ քան ուրիշ որ եւ է երկու իշխա-
ններ, սա նորոյ հանգամանքով « զի նոքա փե-
սայք էին տանն Մամիկոնեան տոհմին » : Այս-
պիսի բացառիկ պարագաներու մէջ միայն կըր-

նար առկախ մնալ Մամիկոնեանց մէջ որդւոց որդի սպարապետութեան յաջորդութիւնը, զոր օրինակ դարձեալ երբ թագաւորը հաւատարմով քսութեան մը թէ Մամիկոնեան սպարապետը իրեն կը դաւանանէ եւ իր տեղ թագաւորին կը կը խորհի՝ կը բաժնար տնկէ այդ պաշտօնը (ինչպէս եղաւ Վարազդատի օրով կարճ ժամանակի մը համար), կամ հրք, ճգնաժամի մը ատեն, հարկ կը համարուէր օգնական՝ նիդակակից տալ ուրիշ կարող իշխաններ: Ընդդ այս կերպով կը յիշուի Բագրատա Բագրատունի «Նիդակակից օրաւարարին Հայոց» (Բիւզ. Գ. գ) եւ առանց զորաւիր յայտնի, երբ նոյն Բագրատունի կը կոչուի «մեծ իշխանն սպարապետութեան» (Բիւզ. Գ. գ) Մամիկոնեանց ժառանգական պաշտօնին իրենցմէ բարձու մը չի նշանակեր առ, այլ պարզապէս բացառիկ պարագայի մը մէջ (Արտաւազդի անշարժահատութիւնը) առժամեայ տեղափոխութիւն մը: Այսքան անհակառակի վիճակով եւ ինչպէս ռադիկալ կը խորոյն նոյն իսկ իրենցացի, որ ինտամով կը հետաքննէ կը տանի Բագրատունիներու կարծեցեալ սպարապետութիւնը Բիւզանդի պատմութեան ընդգրկած շըրջանին զուրս գէպի անդը (Արտաշէս Բ-ի օրերը) ու գէպի այսը (Պտրսով Գ-ի օրերը): Բայց չը քաջուր Սահակ Բագրատունին սպարապետութեան տիրոջութիւնը ճիշտացուցած ատեն, Մամիկոնեան իստակետը խոնարհեցնել «գինկերի» մը մը աստիճանին (* իրենցացի Գ. իր. ին): Սպա-

րապետութիւնը Բագրատունիներու անուան հետ կապելու այս յամառ ջանքէն աւելի չկայ բան մը որ իրենցացի շարագրութեան — ինչպէս կը ներկայանայ մեզի այժմ — ժամանակը մատնանէ իբր վիցերորդ դարուն վերջերը կամ եօթներորդի սկիզբները, երբ նախարարեան դասին մէջ գերակշռութիւնն անցեր էր Բագրատունիներուն, երբ չկար Մամիկոնեան մը կամ ուրիշ որ եւ է նախարար՝ Վրկան մարզպան Տէր Արմաւատ մեծափառ Բագրատունի իշխանին հետ առժամատելի, երբ այնքան կը տկարանային Մամիկոնեանց որ եօթներորդ դարուն առաջին կէտին մէջ հայ նախարարներուն Արաքսը լուծէն պարտաւթելու խորհուրդէն քակուողը կ'ըլլար Վարդանի ցեղէն՝ Մամիկոնեան տոհմէն նախապետ մը՝ Մուշեղ «գի էին նորա չորս օրդիքի պատանդի առ Իսմայելացոցն» (Սեբէոս Գ. ք) — չըմեղանք մը որ իրեն ալ 'ի նպատակ կրնար բերել երբեմն Վասակ Սիւնեաց իշխանը Վորդապ նանց միարարութենէն քակուելուն համար:

Բագրատունիներու ծագման մասին երկու ներհակ աւանդութիւններու կը հանդիպենք. առաջինը Սեբէոսի մօտ (Գլուխ Ա.) որ սուտ Ագաթանգեղոսի յոյն ընազդէն առնելով բնիկ Հայ կը ներկայացնէ զանոնք Հայկի օրդի Արապ միւնակի ցեղին Փառնաւազգեան Բագրատունի մը անունով Բագրատունի կոչուած և ներկորդը կը գտնենք իրենցացիի մօտ որ հրէական ծագում կ'ուսայ անոնց՝ կարգ մը զորոյցներու եւ փառաբերու վրայ յենելով: իրենցացիին ծանօթ էր առաջինը, եւ անոր աղբիւրն ալ որուն արհաւիրտ աշխարհութիւն մը կ'ընէ «անոն բարձր» եւ «կապազանք» կը յիշուի գրութիւնը, տեսակ

1. (*) Տեղն է՝ իշխելու որ իրենցացի ուրիշ նախարարի ալ պարզած է Մամիկոնեանց այս սպարապետութեան տիրոջութեան, զոր օրինակ երբ Ագաթանգեղոսի մէջ պատեց տոհմապետին զոյ Արտաւազդ անունով տեսած Տրդատի ըստ սպարապետ իրենցացի կ'ընդլայնէ Արտաւազդ Մամիկոնութիւն, և ապա և տոհմ մը որ նախարարական պատմութեան է Նոյն իսկ կեանքի մէջ անհնչան, անիշխատով մնացած է: Բիւզանդական, Բիւզանդացի գիտնէր եւ Տրդատի որդւոյ խորով Բ. իր օրով սպարապետ էր և Վաչէ որդի Արտաւազդայ ի Մամիկոնեան հմմտէ, զորաւոր ամենայն Հայոց մեծաց և ուղի Տրդատի օրով սպարապետ Արտաւազդը այս պաշտի հայր Արտաւազդ Մամիկոնեանը պէտք է եղած իշխել և Արտաւազդ, Վաչէ մեծ հօրով Սոսիկ անցնող անունը նոյն էին Մամիկոնեանց մէջ: Ագաթանգեղոս երկու անգամներ և իշխանն սպարապետութեան և կը յիշէ առանց անուն տալու, ճիշդ ինչպէս կը յիշէ և իշխանն Սպակապ իշխանութեանն ինչ որ նշան է թէ նոյն ծանօթ ընտանիքին մէջ կը մնար պատմութեան:

(*) Թէպէտ շատ բանաբնիկներ Սեբէոսի Ա. գլուխը անհրապաժատ կը համարին և ոչ բուն Սեբէոսի գրութիւնը, սակայն շատ մը աւտօթիկներ, և աշխարհագրական բացատրութիւնները ճիշտութեան մէջ Ա. գլուխին մէջ է Գ. գլուխին մէջ, ապագայս չմնար թէ Նոյն գրչին գիտնէր երկուսն ալ: Թուեմք հոս մէկ բանին «Դրոշմն վիպագր-աստիճանի, չիշխատուի առարայել և պատապիկ վիպագր-աստիճանի, և փառատական, գրաց և, ոչ կարաց զգիտնել և, և օրորմեամբ հարկանէ և, և յերկր կործանեալ և, և զվրայն առաքար և, և տապաւնաբն ի թաց կիւղիք և, և զարկն կարտերով մեծ և, և ինչ վայր և, և շուանց զնաց և, և Բազմ Կարապետան և, և Երկրին Հայոց միւնիկ զեւտն մեծ Կապիկոս և, և Զարապա և, և այլն և:

մը ինքնավստահ յոխորտութեամբ իր հոետորի գերբազանց արհեստին վրայ, թէպէտ այդ արհեստը ինքնանք արգելիչ չեղաւ իրեն մեծապէս օգտուելու Սերէոսի այդ տղար նախագիծէն Հայ պատմութեան սիրողներուն: Սերէոսի այս Ա. զուրկը զուրկ է պատմական որ եւ է արժէքէ, եւ ի՞նչ է ամենախոշոր սխալներով ինչպէս Աստրեանացեաց թագաւորներուն տիրելը Հայաստանի վրայ՝ մինչև ցմեռանելն Սենէքարիմայ՝ ապա պատմաբնին «յԱսորեաց թագաւորացն ծառայութենէ» (մինչդեռ օտոյգ աղբիւրներէ գիտնէք թէ ճիշդ հակառակն է իրողութիւնը.) Փառնաւազեան Բագարատի ծննդաբանութիւնը՝ «Բագարատ ծնաւ զԲիւրատ, եւ Բիւրատ ծնաւ զԱսպատ (Ասպատ մակդիրը յատուկ անունն էր թառած), Բագարատն ինչեքու սերնդին Անգեղաւուն գաւառը իրենց կալուած ունենալը «եւ որդիքն Բագարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւն իւրեանց՝ ի կողմանս արեւմտեց, այսինքն է Անգեղաւուն, վասն զի կոչեցաւ Բագարատ եւ Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ աղգ բարբարոսացն աստուածն կոչեցին» որով կը կցէ Բագարատն ու Անգեղաւուն գաւառին աննաւորեալ անունը աննարին խառնակումով մը, մինչդեռ Բիւրատն է եւ ուրիշ պատմիչներէ գիտնէք թէ Բայրատունիները Հայաստանի հիւսիսը Սպեր գաւառէն էին, եւ հարաւային-արեւմուտքը՝ Մոփսի (որուն մասն էր Անգեղաւուն) մէջ Բագարատին գաւառատէր ընաւ իշխատակուած չէ ո՛չ Ասորեստանցեաց արձանագիրներուն մէջ, ո՛չ ուրիշ տեղ, եւ բոլորովին տարբեր նախարարութիւններու անունը կուտայ Բիւրատն էր կը յիշէ այդ կողմերու նախարարները, ինչպէս մեծի Մոփաց իշխանը, փոքր Մոփաց Շահաւի իշխանը, Անձիտի իշխանը, եւնոյն իրենց արձանագիրն հաւաստեալը թէ Բագարատն ինչեքու հրէական ծագում ունին երկու սիններու վրայ կը կենայ. մին՝ նախարարական տոհմերու մէջ կամ նկատմամբ զրոյցներ, միւսը՝ Բագարատունիներու մէջ զորածական անուններու երբայական նկարագիրը Այս վերջինը աներկբայօրէն ուղիղ է, թէպէտ ստուգաբանութիւնը թեթեւաբար կ'զգած է Խորենացի, «Բայց ծանոթ զՍմբատոյ անուն, զոր յոճախ Բագարատունիք ի վերայ պատանեաց կոչեն, ճշմարիտ Շամբաթ է

ըստ նախնի իւրեանց խօսիցն՝ որ է երբայցեք» Իսկ Շամբաթ է Շարբաթ, ինչպէս է Պարսկերէնի մէջ եւս Շահրաս (նոր Շահրաս) Սարբաթի տեղ, ինչպէս Սանսկրիտ Սիւտանտա եղած է Սինտինա, եւ Արամեական Սագրիկ եղած է պարսկերէնի մէջ Ջանդիկ(1), եւ երբ այս եւ Բագարատունի ուրիշ անուններու երբայական ըլլալը ճանչցուի, զժողարութիւն չի մնար հաւատալ Խորենացիի աւանդած զրոյցներուն չափը պահելու, թլփատութեան, պատկերներ անարգելու, զո՞ր միս ուտելու, ուրիշ նախարարութիւններէ կին առնելու արգելքի եւնոյն մասին, ինչպէս նաեւ Բագարատունիներուն մէկ զօրաւոր եւ իմաստուն նահապետին՝ իր միաբն ծառայութեան եւ անձնատուր ձեռնառութեանը համար Արչակունի հարստութեան հիմնադրին շնորհակալութիւնը ստանալուն եւ Թագադիր կարգուելուն մասին:

Յովսէփոսէ գիտնէք թէ Հրեաներ Պարթեւաց թագաւորներու կողմէ օտարապ կարգուած են Բաբելոնացի նման կարեւոր գաւառի, թէ ամենայն ժամանակներէ ի վեր հրէական հարեւոր զաղութիւնը բնաւոր տարուած եւստատուած են Բաբելոնացի, Մարաստան, Միջագետք եւ Հայաստանի Հայաստանի մէջ, Բիւրատն էր կալուած իր սովորական չափազանցող ոճով, բազում նշանաւոր քաղաքներ կային, ինչպէս Նրուանդաշառ, Ջարիշատ, Ջարեհաւան, Վան, Նախնուան որոնք քանի մը պատիկ աւելի Հրեայ բնակիչ ունէին քան Հայ՝ դատուով դիւի տարուածներուն թիւէն: «Ջայս ամենայն բազմութիւն Հրէից անեալ էր յերկրէն Պաղեստինացեաց մեծի թագաւորին Հայոց Տիրանայ» եւ ինչպէս ուրիշ տեղեր, Հայաստանի մէջ ալ անորոշակ կերպով կ'աճէին ու կը բարգաւաճէին, եւ զարմանք չէ որ կարեւոր դիրք զբաղեցնէր երկրին մէջ, վեհապետին — մահաւանդ նորահաստատ հարստութեան մը ինչնագրին — ճարտարութեամբ կարեւոր ծառայութիւն մատուցանելով եւ հանել ըլլալով՝ բարձր պալատն մը ձեռք բերած ըլլան՝ ինչպէս Բագարատունեանք: Կը մնայ լուծիլ Բագարատ ան-

(1) See Literary History of Persia, Prof. E. G. Browne, 1907, էջ 160:

ուան մէջի քաղ արմատին ոչ-երբայական , այլ հետ-երբայական ըլլալուն առեղծուածը , զի քաղ (baga) աստուած կը նշանակէ պարսկերէն , եւ Բագարատ հաւանորէն Աստուածատուր (Թուրքերէն Ալլահվէրտի, Թուրքմէնիտու լեզուով Թնկորդու), բայց առ այս կ'ըսէ մը-տաղրութիւն հրախիւրը սա կէտին թէ շատ անգամ տոհմանուն եւ ազգի անուն կը ստանան ընտանիքներ եւ ազգեր իրենց չըջկալ անձերէ կամ ազգերէ, եւ ինչպէս որ Ալլահվէրտի անունէն Հայու մը Թուրք ըլլալը չկրնար ազատուցուիլ, այնպէս ալ լոկ Բագարատունի տոհմանունը չի զօրեր հեղքելու Բագարատունիներուն այլուստ վկայուած հրեական ծագումը :

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՔ . — Բուն երկիր Տայոց գաւառ (ուր ունին Էրախանի բերդը), յետոյ Տարսն (որ արդէն Դ. դարէն ունին իրենց կայուած Ուլական անուանի բերդը՝ Երիւստի եղբւրքը), յետոյ Արարատի մէջ այլեւայլ տեղեր՝ զլիսաւորապէս Արագածոտն , նաեւ Գուբարքի մէջ Տայրաց գաւառ (Լօռի) :

Մամիկոնեանք աւագ նախարարութիւն էին, ինչպէս պէտք է սպասել իրենց ժառանգականօրէն սպարապետութեան կարեւոր պաշտօնն ունենալէն Այս պաշտօնը , ամէն համառակնութեամբ , իրենց որուեցաւ սկզբնաբար Հայ Արշակունի հարստութեան հիմնադրէն Տրդատ-Արտաշէսէ , որ Պարսկաստանի Արշակունիներուն հաստատած կարգ-կանոնին վրայ ձեւելով կազմակերպեց հայ նախարարութիւնը, եւ պաշտօններ սահմանեց , ինչպէս Սուրենը (Suren) Պարսկաստանի մէջ Թագակալ էր ժառանգական իրաւունքով, նոյնպէս ալ Մամիկոնեան մը սպարապետ էր Հայաստանի մէջ Այս պաշտօնի բերմամբ , ինչպէս նաեւ այս ցուրին անգամնուրուն հիւսնալի յատկութիւններով, խիստ մեծ է Մամիկոնեանց գրաւած տեղը հայ պատմութեան մէջ : Արժանահաւատ ժամանակակից պատմիչներու վկայութեան համեմատ , հանրածանօթ ճշմարտութիւն էր թէ ամէն առթիւ հայրենիքի օգտին , պաշտպանութեան նուիրուելու առաջաւորութիւնը ցուցուցած են , եւ մեծամեծ վտանգներու ու մահերու մատուած՝ մինչ ուրիշները զանոնք նեղը մղելով յետոյ հետուն պահած են ինքզինքներն , թէ եւ ոչ մէկ նշանաւոր դործ գլուխ ելած է առանց Մամիկոնեանի

մը առաջնորդութեան , թէ միշտ անձնամոռաց ազնուամտութեամբ՝ հայրենիքի բարեքը նախընտրած են քան իրենցը , եւնէ Թէ՛ Բիւզանդ եւ թէ՛ Վազար Փարսկեցի բաւական ածական չեն կրնար զանել Մամիկոնեանց յատկութիւնները Թուելու համար , եւ վերջինը կ'աւելցնէ թէ ասոնք ամենուն ծանօթ էին « վասն զի տեսեալ էր ամենեցուն եւ լիով 'ի գրոց(1) ճանաչէին . . . տեղեկացեալ ճանաչէին ամենեւեմ » : Ստուգել , եթէ Ե. դարու Վարդանի փառքը մեծանշակ հնչած է , ու Վահանինը ոչ նուազ ընտելացած ամենուն սկանչին , Մամիկոնեան տոհմը աստեանակներով կը համարէ անոնց արեական ընդդիմադրութեան , հայրենիքի անձնատուէր պաշտպանութեան փառակիցներ : Ինչ որ Վարդան ըրաւ 451ին , զարձեալ համանուն Մամիկոնեան ուրիշ Վահան մը ձեռնարկեց ըսել 591ին՝ Պարսից Խոսրով Թագաւորի օրով՝ Պարսիկներէ ապստամբելու նշանը տալով . Է. դարուն մէջ՝ Արարաց զէմ նորէն Մամիկոնեան մըն է (Տիրան) որ նախարարները կը հրաւիրէ միաբանիլ , եւ երբ ասոնք անհաջիւ կը մնան , իր սեպհական փորքը ուժով զէն ի ձեռին կը դիմադրաւ ու կը մեռնի Ը. դարուն վերտաին Մամիկոնեան մը (Մուշեղ) Արարոսի փոխարինելու զէմ զլուխ կը վերցնէ , ու միւս նախարարները իր չուրջ կը հաւաքէ : Նոյն դարուն մէջ Մամիկոնեան Դաւիթ եւ Գրիգոր իշխաններն են որ երբ համադաքը չզօրեր՝ Բագարատունի միացընելու իրենց ապստամբելու ձեռնարկին , ըսնութեան կը դիմեն ու կը կորստան զանի , Պատահած է նոյն իսկ որ Հայաստանի զահր թափուր մնացած պարագային , տեղապահ կամ մանուկ արքայի խնամախօյն գրեթէ Թագաւորական պաշտօնը վարած է Մամիկոնեան մը , ինչպէս ըրաւ Մանուէլ Մամիկոնեան Դ. դարուն մէջ , եւ հաւանօրէն Մամիկոնեան մը (Արտաւազդ) Գ. դարուն մէջ (260էն 280) վասն զի Արշակունի մը չէր կրնար ըլլալ, ոչ ալ Թագաւոր՝ Պարսից բարեկամ ան Արտաւազդը զոր արտաքին պատմիչներ Հայոց Թագաւոր կ'ա-

(1) Հոս 'ի գրոց' ըսելով Վազար, անշուշտ կ'ակնարկէ Բիւզանդ եւ Ալեքսանդրոս , (որոնց առաջինը մանաւանդ Մամիկոնեանց փառաբանութիւնը անպակաս կ'ընէ) բայց ոչ Խորենացին , որ Ե. դարու պատմիչներու հաստատեց եղող Մամիկոնեանց զովասանութենէն անմասն է :

ւանդին այդ ժամանակամիջոցին համար երբ Հայաստանի բուն թագաւորը Տրդատ վարանդի էր իր երկրէն: Տրդատի մրցակից այդպիսի թագաւոր չէն ճանչնար մեր պատմիչները: Իսկ Տրդատի դայեակ Արտաւազգ (չոր հորինացի Մանդակունի կը կոչէ) մեր կարծեօք Մամիկոնեան էր:

Արշակունեաց հարստութեան բարձումէն յետոյ՝ երբ Պարսիկները մարզպաններու ձեռքով կը կառավարէին Հայաստանը, Վահան Մամիկոնեան՝ այս քացաւորի տոհմին քացառապէս օժանդակումը՝ յաջողեցաւ Պարսիկ մարզպանի տեղ ինքը ստանալ մարզպանութիւնը, որմէ յետոյ կը կոչուէր « Տէրն Մամիկոնեից » Զօրավարն Հայոց եւ Մարզպանն (տես Ղազար Փարպեցի, Թուղթ)։ Անցողակի ըսնէք որ այս Վահանն է որուն յատկատեսութիւնը Հայոց քաղաքական կացութիւնը կարծես դարերու համար բանաձեւեց քրայնեղապէս սա պարբերութեան մէջ « զԱրեւաց (նորերս՝ Թրքաց) ուժն եւ ոտամակութիւնն քսլով գլխով, եւ գլխոտոց (նորերս՝ Եւրոպացոց) թուրով թիւնն եւ զիսաբէութիւնն »։ Վահանի իմաստուն եւ աշխարհայէն կառավարութիւնը Հայաստանի երբ գրեթէ արքայանման իշխանութիւն եւ փառք կը վայելէր, մեծ տպաւորութիւն գործած ըլլալու էր որ Մամիկոնեանց արտգոսներէն ամենէն տեսականը իրենց տոհմին մէջ մնաց այդ մարզպան տիտղոսը, որովհետեւ կը տեսնենք ԺԳ. դարու արձանագիրներու մէջ թէ Մամիկոնեան տոհմայինք ինքզինքնուն համար իբր հոմանիշ կը գործածեն Մամիկոնեան եւ մարզպան, այսպէս Յօանավանքի արձանագիրներուն մէջ « Խորիշան՝ զուստր մարզպանայ եւ Մամիկանայ »։ Նոյն արկիւնը դարձեալ կը կոչուի « Խորիշան յազգէ Մամիկոնեանց »։ Աստուածընկալ վանքի արձանագրին մէջ « Խորիշան՝ զուստր Մարզպանայ »։ Նոյնպէս Դանդ գիւղի ձորին մէջ (Լօռի) ուր իրենց տոհմական ազօթատուն ու զերեւզմանատուն չինեցին Բարձրաբաշ Ս. Գրիգորի գերեզմանատան մէջ՝ իտալաբանի վրայ կը կարդացուի « Գրիգոր Մամիկոնեան՝ որդի Սարգիս Մարզպանին(1) »։ Նոյն Գրիգորը կը կոչուի « Գրիգոր իշխանն որդի Մարզ-

պանին » կիրակոս պատմիչէ, Բայց ամենէն հետաքրքրականն այն է որ Մամիկոնեանց այդ Բարձրաբաշ Ս. Գրիգորի վանքին պատին վրայ քանդավարած կը մնայ երկգլխանի թեւատարած արծիւ՝ ճանկին մէջ բռնած գառ մը: Այդ միեւնոյն քանդակը կայ Դանդ գիւղի (Լօռի) եկեղեցիի պատին վրայ: Ատ՝ Մամիկոնեաններու դրօշի նշանն է: Աս կը հաստատէ եւ կը բացատրէ Բիւզանդի սա նկարագիրը Մամիկոնեանց « Աղանազգիք՝ աղանազրօշք, արծուենշանք՝ վարժնականիշք »: Պարագայեան, չնակնալով « աղանազրօշք »ը (1), պզտիկ վարանումէ մը ետքը փոխած է « աղանազրօշք »ի (ինչպէս ուրիշ տեղ մըն ալ Բիւզանդի « Բագարատ իշխան սապարապետութեան »ը փոխած է « ասպետութեան »ի), եւ հետեւեցուցած է թէ Մամիկոնեանց զրօշներն աղանիւրի, վարուժանի եւ արծիւի նշաններ կը կրէին: Բայց վերագրեալ քանդակեալ պատկերները բնաւ տարակոյտ չեն ձեռքեր: Աղանի գոյութիւն չունի անոնց մէջ, եւ ոչ ալ Բիւզանդի բնագրին մէջ: Բուն բառն է Աղանազրօշ, ինչպէս կը ցուցնէ նաեւ թովկը գտնուող աղանազգի մակդիրը: Անուշուր Մամիկոնեանները աղանիւրներու ազգէն չէին, Այս երկգլխանի արծիւի նշանը, աղան յորձորձոր գրօշի ու տոհմին բնութեան, կը տանին ուղղակի Մամիկոնեանց ծագման խնդրոյն: Աղան վերաբերութեամբ աղգի եւ ցեղի՝ ուրիշ բան չկրնար ըլլալ բայց եթէ Ալան, այն Սկիթացի ցեղը որոնց հետ զօրծ ունեցաւ Տրդատ-Արտաշէս Հայոց թագաւորը (գահակալեց 65ին), որու կը պատկանէր Հայոց թագունի Տիկինն Սաթիւնիկ, եւ որու ղէմ անձամբ գնաց պատերազմելու Հռոմէացեաց Տակիտոս կայսրը 275ին: Բիւզանդ (Դ. Ե) կը իշէ Պարսկաց զօրավար մը Աղանաշուրան (արմատ՝ Աղան, համեմատելու Ռուս միգան) « որ Պահլաւն էր », նշանակելով այսպէս թէ այդ Աղանազգին պարթեւ մըն էր, եւ նոր հետազօտութիւններէ դիտենք թէ Պարթեւները Սկիւթական ցեղ մըն էին, ինչպէս Ալանները, կամ աւելի բացայայտ՝ Թուրքմէններ էին(2):

(1) Բիւզանդի բանագալը ու խանգարիչը Մեսրոպ պատմիչ՝ այս բառը կ'աղապատէ Աղդեշարօշի:

(2) Գանձանք, Պարմեա անունի յաթերք մը, վաղեմի օրերու մէջ կը բնակէին Կասպից ծովի արեւակաղմը Էթրէք ցեղի եւ Պալթան լեռներու մէջ գաւառ մը որ մինչեւ

Սերգիսյանի արծիւի նշանը նոյնպէս եւրոպական ազգերը ճանչցան եւ գործածեցին առ ներով Սելջուկեան Թուրքերէ, որոնց նշանն էր, բայց ասոնց պատմութեան տեսարանը մասնաւոր շատ յատուկ, Բիւզանդի թանկագին լիվայութեան համեմատ՝ ան՝ Մամիկոնեանց նշանն էր, զոր Թրքաստանէ բերած էին իրենց հետ(1)։ Նոյն իսկ Մամիկոնեան անունին արմատը Մամկոն (ոչ Մամիկոն, որ լայնունն է անոր, ինչպէս յայտնի է Մամիկոնեանց մէջ գործածուած Մամ, Կոն, Մամակ անուններէն) Թրքական անուն մըն է, զի Կիւրական պատմիչ կը նշանակէ ԺԲ. դարուն մէջ Թաթարաց խան մը Մամգուն անունով որ նոյն է Մամկոնի հետ։ Պատմականօրէն թէ՛ Բիւզանդ, թէ՛ Սեբէոս, եւ թէ՛ Խորենացի՝ Թէպէտ փոքր ինչ տարբեր մանրամասնութիւններով՝ կը համաձայնին պատմելու մէջ թէ Մամիկոնեանները « ձեռաց » երկրէն Հայաստան եկւորներ են, թէ իրենց նախնիք Թաթար եղած են այդ երկրէն մէջ, եւ թէ ընտանիքին մէջ խռովութիւն, գրգռութիւն ինկած, արիւն թափած ըլլալուն համար՝ ըստի հանգիստ գտնելու գիտումով եկած ապաստանած են Հայաստան։ Իրօք, այսպիսի խռովութիւններ Թաթարաց Թաթարական ընտանիքներու մէջ կը պատահէին, մանաւանդ միւսեւթ Թաթարքի մը յաջորդութիւնը որոշելու առթիւ, ինչպէս եղաւ Թաթարաց Հուլաղու ձանի օրով։ Եւ քաջ յայտնի է թէ մեր պատմիչները «ձեռաց երկիր»

ցայսօր իրենց անունով կը կոչուի Գեհրասան։ Եւ այս երկիրը ի վաղուց անտի Թուրքներու երկիր եղած է։ (Տես Խօյիները՝ Պարթեաց պատմ. Սքրայեւ եւ Թոս՝ Կեդրոնական Ասիա)։

(1) Աւելի հանուի Հաստեաց նշանն էր երկգլխանի արծիւը զոր Պոլսոյ զօրքի Եւ Եփեսոսի աւերակաց մէջ կը տեսնենք։ Ասի եւ Հաստեաց գործածած ծայրը վեր դարձած մուշկները ցոյց կուտան Յէ Հաստեաց ալ վաղջական տոնները շատ տարածուած Ուրար-Ալուտայեան ցեղին կը պատկանէին։

ըսելով չէին իմանար միւրի ծանօթ այժմու Զինատանը, այլ Խորենացիի բառերով « ամենայն հիւսիսական ազգաց առաջին » Սկիւթացուց երկիրը։ Եւ զիտենք թէ նախնիք Սկիւթացի անունը կուգային այն ցեղերուս որոնք յետոյ ծանօթ դարձան Թուրք կամ Թուրքմէն անունով։ Սամուէլ պատմիչ ալ Սկիւթացիք ըսելով Սելջուկեան Թուրքերը կ'իմանայ, Թէ Թուրքերը կը զատականէին հիւսիսէն Սկիւթական կոչուած մեծ ցեղին, ուրիշ նոր փաստով մին ալ կրնայ հաստատուիլ։ Մանօթ է թէ Պարսկաստանի թագաւորները՝ Խոսրով, Կաւաւ եւ իրենց նախորդները՝ յաճախ պատերազմ կ'ունենային իրենց հիւսիսային սահմանները սապատակով Սկիւթացուց զէմ, որոնք Թագաւորը կը կոչուէր Խազան եւ Թագուհին՝ Խաթուն(1)։ Ասոնց զուրաց հրամանատարը կը կոչուէր ձեռնուր (տես Սեբէոս Գ. Ժը ուր «ձեռնուր» գրչագրի սխալը պէտք է ուղղել « ձեռնուր »-ի, ինչպէս նոյն գրչագրին « Բիւրաւ »-ը, « Բագարաւ »-ը պէտք է ուղղուի « Բիւրաւ »-ի, « Բագարաւ »-ի մէջ տառերու ծանօթ չփոփոխութիւն)։ Արդ ձեռնուր ինչ է Skeptonkhi հետ, որ, Ստրաբոնի համեմատ (Պլ. ԺԱ.) Սկիւթացուց մէջ Թագաւորներուն ստորադաս իշխաններու կամ հրամանատարներու անունն էր։

Կ'եզրակացնենք ուրեմն թէ Մամիկոնեանք իրենց բնորոշ գրչով(2), անունով, իրենց սելջուկեան աւանդութեամբ, եւ պատմական ծագումով Թրքաստանէն, կեդրոնական Ասիայէն եկած հաստատուած են Հայաստան։

(Շարունակելի)

Գ. ՓԱՌՆԱԿ

(1) Տես Նեոքսթրիք Տաթարի, էջ 259։

(2) Փախարիքի է որ այս Յանկագին հնում իւրեք Մամիկոնեանց գրչով նշանը որ 'խնդ գիւղի եկեղեցիին պատին վրայ, ինչպէս նաև Բարձրաբաշ Ս. Գրիգորի վանքին պատին վրայ կայ, զեւ չխաճարուած կամ չհզծուած խնամով լուսանկարուի։

